

**KURTULUŞ SAVAŞI'INDA AZERBAIJAN VE RUSYA'NIN
TÜRKİYE'YE MADDİ YARDIMLARI**

**FINANSIAL SUPPORT OF AZERBAIJAN AND RUSSIA TO TURKEY
DURING THE WAR OF INDEPENDENCE**

Dr. Meltem TEKEREK

meltemtekerek@gmail.com

orcid.org/0000-0001-5212-5313

Abstract

While the First World War was going on, Russia got out of battle in 1917, and the Bolshevik Revolution took place in Russia. In May 1918, Azerbaijan declared its independence, in October 1918, the Armistice of Moudros was signed between the Entente Powers and the Ottoman Empire, and the Ottomans withdrew their forces from Azerbaijan. The leaders of the struggle that started in Anatolia were negotiating matters of support with Azerbaijan and Bolshevik Russia to provide the needed financial support. Both two countries attitude towards assistance was not negative but Azerbaijan partially hesitant faced several obstacles, Russia hoped for Turkey's participation in the Bolshevik States group in exchange for financial assistance. Aids began in 1920 and continued in 1921 by increasing. These aids lasted until 1922 sometimes as gold or money, sometimes as weapons, ammunition or petroleum products. In the study carried out to reveal the amount of aid provided in this process, it has been tried to clarify by taking into account the interests of the countries in the international atmosphere and their domestic political conditions. The aids made by Soviet-Russia and Azerbaijan were handled under two separate headings, and a conclusion was reached by examining the historical methodology and primary and secondary sources.

Keywords: *War of Independence, Azerbaijan, Russia, financial support.*

Öz

Birinci Dünya Savaşı devam ederken Rusya'da Bolşevik Devrim'in gerçekleşmesi üzerine, Rusya 1917'de savaştan çekilmişti. Mayıs 1918'de Azerbaycan bağımsızlığını ilan etmiş, Ekim 1918'de İtilaf Devletleri ile Osmanlı Devleti arasında Mondros Ateşkes Antlaşması imzalanmış, Osmanlı Azerbaycan'dan kuvvetlerini çekmişti. Anadolu'da başlayan kurtuluş mücadelesinin liderleri ihtiyaç duyulan maddi desteğin sağlanabilmesi için Azerbaycan ve Bolşevik Rusya ile yardım konusunu müzakere etmekteydiler. Her iki ülkenin yardım konusundaki tavrı olumsuz olmamakla beraber; kısmen daha tereddütlü olan Azerbaycan birtakım engellerle karşı karşıyayken, Rusya maddi yardım karşılığında Türkiye'nin Bolşevik devletler grubuna katılmasını ümit ediyordu. Yardımlar 1920 yılından itibaren başlamış, 1921 yılında artarak devam etmişti. Söz konusu yardımlar bazen altın ya da para şeklinde, bazen de silah, cephane veya petrol ürünleri şeklinde 1922 yılına kadar sürmüştür. Bu süreçte yapılan yardımların miktarlarını ortaya koymak üzere yapılan çalışmada, ülkelerin uluslararası alandaki çıkarları ile iç politik koşullarını da göz önünde bulundurmak suretiyle açıklık getirilmeye çalışılmıştır. Sovyet-Rusya ve Azerbaycan tarafından yapılan yardımlar iki ayrı başlık halinde ele alınmış, tarih metodolojisi ile birincil ve ikincil kaynaklar incelenerek sonuca varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Kurtuluş Savaşı, Azerbaycan, Rusya, maddi yardım.*

GİRİŞ

Sovyet Devriminin Mart 1917 yılındaki birinci aşamasında Çarlık yönetimine son verilmiş, geçici bir koalisyon hükümeti kurulmuştu. İkinci aşamada Lenin'in önderliğindeki Bolşevikler Kasım ayında iktidarı ele geçirmişlerdi. İktidara geçtikten sonra Bolşevik Hükümeti için en önemli şey iç barışın sağlanmasıydı. Bu konudaki çabaların sonucu olarak, 1918 Mart'ında Rusya ile ona karşı savaşan devletler arasında Brest-Litovsk Barışı imzalanmıştı. Bu arada 1918 yılında Birinci Dünya Savaşı bütünüyle İttifak devletlerinin aleyhine dönmüş, artık Almanya ve müttefikleri için yapacak bir şey kalmamıştı. 1918 yılının Mayıs'ında Romanya, Eylül'ünde Bulgaristan, Ekim'inde Osmanlı, son olarak da Kasım 1918'de Almanya teslim olmuştu (Sander, 1997: 283-285).

Sovyet İhtilali'nden sonra Rusya'dan ayrılan Kafkasya'da Mayıs 1918'de üç ülke bağımsızlığını ilan etmişti: Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan. Bu gelişmeden bir süre sonra Osmanlı Devleti ile Müttefik devletler arasındaki silahlı çatışmayı bitiren Mondros Mütarekesi 30 Ekim 1918 tarihinde imzalanmıştı. Osmanlı orduları 1918 yılında Kafkasya'da Bakü'ye kadar ilerlemiş oldukları halde, mütareke hükümleri gereğince (madde: 11) bu bölgeden çekilmek zorunda kalmıştı. Dolayısıyla mütarekeden sonra İngilizler Kafkasya'yı işgal etmişler ve burada bir "cordon sanitaire" kurarak Türkiye ile Rusya arasındaki ilişkiyi kesmişlerdi. İngilizler daha sonra 28 Ağustos 1919'da Batum hariç bütün Kafkasya'yı, ardından 7 Temmuz 1920'de Batum'u terk etmişlerdir (Gönlübol & Sar, 1996: 18-19; Gönlübol & Sar, 1997, 1-2).

Bu arada mütarekeden kısa bir süre sonra, müttefik donanması İstanbul'a gelmiş ve bir süre sonra Osmanlı ülkesini resmen işgale başlamak üzere Avrupa'daki Müttefik Orduları Başkumandanı İstanbul'a girmişti. Henüz örgütlenmiş milliyetçi bir kuvvet olmadığından müttefik kuvvetleri Osmanlı Devleti'nin silahtan arındırılması için başlattıkları teşebbüslerde önemli bir direnme ile karşılaşmamışlardı. 1919 yılı içinde başlayan işgallere karşı en büyük tepki Yunan askeri birliklerinin 15 Mayıs'ta İzmir'e çıkmaları üzerine başladı. İzmir'in işgalinden hemen sonra Mustafa Kemal'in 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıkması ile Anadolu'da milli mücadele hareketi başlamıştır. Mustafa Kemal Samsun'a çıkmasından kısa bir süre sonra, Anadolu'daki Türk kuvvetlerini teşkilatlandırarak bir ordu meydana getirmiş ve "de facto" bir hükümet kurmuştur (Gönlübol & Sar, 1997: 1-5). 4 Eylül 1919'da toplanan Sivas Kongresi'nde, tüm müdafaa-i hukuk cemiyetleri, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti çatısı altında toplanmıştır. Müdafaa-i hukuk cemiyetleri, yerel bir hareket gibi görünse de Misakı Millî sınırları içinde hayata geçirilen ve önderliğini Mustafa Kemal'in yaptığı hareketin tümünü içerir. Bu sebeple de I. Meclis bir "müdafaa-i hukuk meclisi"dir. Meclisin hukuki fikri, müdafaa-i hukuk cemiyetlerinin aldıkları kararlarda somutlaşmıştır. Burada dikkat edilmesi gereken cemiyetlerin adında yer alan söylemin içerdiği siyasal mesajdır. Çünkü müdafaa edilmek istenen sadece Türk hukuku değil, evrensel hukukun, hakkın müdafaası, insanlığın müdafaasıdır. Emperyalist güçler karşısında Orta Doğu'daki insanların savunmasıdır (Öztürk, 2018: 391). Bu savunmaya Azerbaycan ve Rusya maddi yardımlarıyla destek sağlamıştır.

28 Mayıs 1918 tarihinde Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin ilan edilmesinin ardından Osmanlı ile Azerbaycan arasındaki resmi dış ilişkiler devam etmekte, Azerbaycan Hükümeti nezdine bir temsilci tayin olunması talep edilmektedir (Osmanlı Belgelerinde Azerbaycan, 2015: 486, 498-499, 490-491, 500-501, 582-583, 522-523).¹ O sırada Sovyetler de Ankara Hükümeti gibi iç ve dış

¹ Mavera-yı Kafkas Hükümeti'nin sona ermesi üzerine bağımsızlığını ilan etmiş olan Azerbaycan Cumhuriyeti ile Osmanlı Devleti arasında Bakü'de bir dostluk antlaşması imzalanmıştır. 23 Ağustos 1918 tarihli bir belgede Heyet-i Vükela Reisi Feth Ali Han Hoyski ve Hükümet İşlerinin İdare Müdürü Rüstem Han Hoyski'nin adı vardır. Bu belgeye göre Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümeti tarafından Nazır Ali Merdan Bey Topçuyayıf Osmanlı ve diğer devletlerin Azerbaycan ile olan meselelerinin halledilmesi için Azerbaycan Hükümeti adına her türlü kararı alma yetkisiyle İstanbul'a murahhas olarak gönderilmiştir. Eylül 1918'de Meclis-i Vükela Müzakeratına Mahsus bir Zabıtnamede Azerbaycan Hükümeti'nin acil para ihtiyacının karşılanması için 500.000 lira avans verilmesi ve toplamda verilecek 2.000.000 borca karşılık Azerbaycan'ın mahsulat ve madenlerinden bu miktar tutarında eşyayı Osmanlı'ya satması ile ilgili yapılacak mukaveleye onay verilmiştir. Aralık 1920'de Mülga Kafkas İslam Ordusu kasasından Azerbaycan Hükümeti'ne avans olarak verilen 15.790.000 kuruşun ödenmesi talebinde bulunulmuş ise de Sovyet yönetiminin Azerbaycan Hükümeti'nin İstanbul Mümessillğini tanımaması

düşmanlara karşı direnmekte ve onlara karşı savaşmaktadır. Sovyet Rusya'daki yeni rejim iç düşmanlara karşı başarılar kazandığı halde dış düşmanlara karşı aynı başarıyı sağlayamamıştır. Sovyetler dışarda mücadelesini sürdürürken, Doğulu devletlerde ve sömürgelerde komünist rejimi benimseme ihtimali olan hareketleri teşvik etmektedirler (Gönlübol-Sar, 1996: 18).

Bu bulanık uluslararası ortamda Türkiye, Azerbaycan ve Sovyet-Rusya açısından ülkeler birbirine bağlı birçok faktörü göz önünde bulundurarak hareket etmişlerdir. Türkiye'deki sosyo-politik ortamın da belirleyici bir unsur olduğu süreçte ilişkiler zaman zaman ikili-karşılıklı, zaman zaman üçlü-karşılıklı bir seyir izlemiştir. Bu nedenle çalışmada Anadolu hareketi tarafından talep edilen yardımlar Azerbaycan ve Sovyet Rusya'nın içinde bulunduğu sosyo-ekonomik ve siyasi koşullar bütünüyle göz önünde bulundurularak analiz edilmiştir. İki ülke açısından ayrı başlıklar altında ele alınan çalışmada nicel verilere ulaşılmasında yardımların gizli yapılması, kayıt altına alınmaması veya farklı kaynaklarda farklı ifadelerin yer alması vb sebepler çalışmayı sınırlamıştır. Nicel verilerden yola çıkılarak ülkelerin içinde bulunduğu sosyo-ekonomik ve siyasi koşullara da değinilerek nitel bir değerlendirme yapılmıştır.

1. Sovyet Yardımları

Sovyet Rusya Türk Kurtuluş Savaşına ilgi duymaktadır. Bunun nedenlerinin başında; Türk İhtilali'nin Sovyetler'in Ekim İhtilali'nin bir kopyası veya devamı olabileceğini düşünmeleri gelmektedir. O dönemde çıkan "İzvestia" gazetesinde bu konuda yazılar çıkmıştır. Bunun yanında Anadolu'daki milli mücadelenin Sovyetler'in de düşmanı olan İngiltere, Fransa, İtalya ve Yunanistan'a karşı olması Sovyet yöneticilerinin ilgisini artırmaktadır. Bunun dışında Rusların Türk Kurtuluş Savaşı'na yardım ederek, yeni rejimin Rusya'daki Türk Müslüman halklara daha sempatik gösterilebileceği ihtimali üzerinde durulmuştur (Kılıç, 2016: 124-143).

Bu ilginin sonucunda olsa gerek; Sovyetler'in Kurtuluş Savaşı'nın lideri Mustafa Kemal ile ilk görüşmelerini onun İstanbul Şişli'deki evinde Sovyet Albayı İlyaçev aracılığıyla yaptığı söylenmektedir. Ama bu görüşmenin mahiyeti hakkında bilgi yoktur (Sonyel, 2014: 87; İleri, 1999: 45). Havza'ya geçen Mustafa Kemal'in burada da bir Sovyet Heyetiyle görüştüğü anılarda yer almaktadır. Teşkilat-ı Mahsusa Başkanı Hüsamettin Ertürk'ün anılarına dayanarak aktarılan bilgiye göre; Budigeni, Mustafa Kemal'e Bolşevik Rusya'nın silah, cephane ve para yardımını vaat etmiş, buna karşılık ortak düşmanları olan İtilaf Devletleri'ne karşı Türkleri mücadeleye çağırmıştır. Rusya'nın Türkiye'den istediği şey; padişahlığın, hilafetin lağvedilmesi, komünistliğin ilan edilmesidir (Tansu, 2016: 336-339).

18-22 Haziran tarihlerinde Amasya'da yapılan toplantıda Sovyet-Rusya yardımı görüşülen konular arasındadır. Bu toplantıda ulusal direniş konusunda görüş birliği olduğu halde, Anadolu'da ulusal bir yönetim kurulması konusunda bazı görüş ayrılıkları görülmüştür. Askeri, iktisadi ve siyasi yardım almak için Bolşeviklerle ilişki kurmak olanakları görüşülürken de bazı anlaşmazlıklar olmuştur. Sovyet yardımının Bolşevik sistemi kabul etmeyi gerektireceği düşüncesi anlaşmazlıkların asıl sebebidir (Sonyel, 2014: 85-90; Çalışkan, 2006: 36).

Erzurum Kongresi günlerine gelindiğinde Mustafa Kemal Paşa, Kazım Karabekir Paşa ve Rauf Orbay Bolşevikliğin ülkeyi büsbütün parçalaması ve güçlü ülkelerin her birinin vatanın bir parçasını istila etmesi ihtimaline karşı Bolşeviklerle temasın gerçekleştirilmesine karar vermişlerdir. Diğer temaslar sadece bilgi almak amacıyla yapılacaktır. Bunun üzerine Kazım Karabekir Paşa, biri Moskova'ya biri Bakü'ye olmak üzere iki memur göndermiştir (Karabekir, 1960: 75). Ömer Lütfi Bey

dolayısıyla şimdilik bu ödemenin yapılamayacağını Azerbaycan İstanbul Mümessilliginden bildirildiği belirtilmektedir. Kasım 1918'de Azerbaycan Hükümeti Cumhuriyeti nezdine bir mümessil-i siyasi tayin olunmasına dair bir talep Dersaadete ulaşmıştır. Buna göre Azerbaycan Cumhuriyeti Dersaadet Sefareti'nin, Azerbaycan ile Osmanlı Devleti arasında sürekli gelişmekte olan münasebetlerin daha iyi yürütülmesi için Bakü'ye bir Osmanlı temsilcisi gönderilmesi talebinin incelendiği, Bakü'de askeri bir temsilcimiz olduğundan gerektiğinde siyasi bir temsilci tayin edileceğinden şimdilik böyle bir tayine gerek olmadığı belirtilmiştir.

Bakü'ye, Fuat Sabit Bey ise Moskova'ya gönderilmiştir. Fuat Sabit Bey de önce Bakü'ye gidecektir (Gürün, 1991: 19).

Bakü'ye giderek Azerbaycan Hükümeti yetkilileri ile görüşen Dr. Fuat Sabit Bolşeviklerle de görüşmüştür. Bolşevizmin Türkiye'de hâkim olması için sosyal ve ekonomik esas olmadığı gibi halkın gelenekleri de buna uygun olmadığından hiçbir toplumsal yenilik yapmadan ne suretle yardım edeceklerini sormuştur. Bolşevikler her suretle yardım edeceklerini ve şimdi yol olmadığından yalnız para olarak yardımın mümkün olduğunu ve ne kadar miktara ihtiyaç olursa derhal verileceğini temin etmişlerdir (Karabekir, 1960: 359).

Sovyet Rusya ile karşılıklı temasların sürdüğü bu dönemde Sivas Kongresinden bir iki ay sonra Moskova, Kafkas Bolşevik Orduları Başkomutanını Osmanlı İmparatorluğu'nu incelemek üzere İstanbul'a göndermiştir. Komutan İstanbul'daki Kuvâ-yı Milliye teşkilatı ile ilişkiye geçmiş ve Türk ulusal haklarını tanıyacıklarını, destekleyeceklerini ve hızla yardıma başlayacaklarını bildirmiştir. Mustafa Kemal de Halil Paşa'ya "*Senden Şark taraflarında istifade etmek isteriz. Mesela Bolşeviklerle aramızda yol açmak ve bu suretle irtibatı temin etmek, sonra Bolşeviklerden silah, cephane ve paraca yardım görmek. Siz mütarekeden evvel Kafkaslarda ordularımızla harekât yapmıştınız. O zamanlarda Bolşevikleri yakından tanımıştınız...*" diyerek görev teklif etmiştir (Cebesoy, 2017: 105,180).

Nihayet, Millî Mücadeleyi yürütmek için hükümetin ihtiyaç duyduğu para ve silah sorununu halletmek, hem de o sıralarda Bolşevik Hükümeti etkilemeye çalışan Moskova'daki İttihatçı liderlerin çabalarını boşa çıkarmak için TBMM Moskova'ya bir heyet göndermeye karar vermiştir. 26 Nisan 1920 tarihli "TBMM'nin Moskova Hükümeti'ne Birinci Teklifnamesi'dir" başlığı taşıyan teklif listesinde; emperyalist hükümetlere karşı Bolşevik Ruslarla hareket birliği kabul edilmiş, Rus Sovyet Cumhuriyeti'nden emperyalizme karşı ortak mücadelede kendi iç güçlerini kurmak üzere şimdilik ilk taksit olarak beş milyon altın, kararlaştırılacak sayıda cephane ve diğer savaş malzemeleri, sağlık araçları ve yalnız Doğu'da harekât yapacak güçler için yiyecekler resmi olarak talep edilmiştir (Yerasimos, 2000: 223; Oran, 2008: 167).

Kafkas yolu kapalı olduğundan Trabzon üzerinden Karadeniz'i geçen Bekir Sami Bey başkanlığındaki heyet, 19 Temmuz'da Moskova garına varmıştır. TBMM Heyetini Çiçerin 24 Temmuz'da kabul etmiş, aynı tarihte Karahan'la ayrıca bir görüşme yapılarak, Ermenistan yüzünden kapalı olan doğrudan bağlantı yolunun hızla açılarak yardımın başlatılması talep edilmiştir. Karahan bu görüşmede Ermenistan yolunun güce başvurmeyen yöntemlerle açılacağını bildirmiştir (Oran, 2008: 167-169).

Karahan, Ermenistan'a gönderdikleri heyetle beraber Halil Paşa ve Ankara'ya gidecek sefaret kâtiplerinden biri ile şimdilik 25 put (25 put 1000 kg.dır.) altın gönderdiklerini söylemiştir (Cebesoy, 2017:108). Halil Paşa 3 Ağustos 1920 tarihindeki raporunda "6 sandık içinde 500 kg. altın ile yola çıkıldığını doğrulamaktadır. Halil Paşa ve Sefaret Heyeti Bakü'den sonra 26 Temmuz'da Gerus'a varmışlardır. Yolun güvenilir olmaması sebebiyle Halil Paşa buradan itibaren tek başına devam etmiş, Beyazıt'tan Karaköse'ye geçerek yanındaki altınları Tümen komutanı Cavit Bey'e teslim etmiştir. İkiye bölündüğü düşünülen altınların teslim edilip edilmediği belli değildir. Ali Fuat Paşa'nın sorusu üzerine Halil Paşa, yardımları şöyle açıklamıştır: "*Deniz yoluyla Trabzon'a miktarı şimdi hatırımda olmayan eslaha ve cephane gönderttiğim gibi ben de bizzat 100.000 lira kıymetinde külçe altını Karaköse'deki fırka kumandanı Cavit Bey'e teslim ettim. Ermenilerin saldırıları yüzünden geride kalarak 27 Ağustos'ta Karaköse'ye varan Sovyet Heyeti'nin yanında 400 kg. altın vardır*" (Çalışkan, 2006: 40-41). Bu konuda Bıyıklıoğlu'nun verdiği bilgiye göre Halil Paşa, (Temmuz) 1920'de 100.000 TL değerindeki altınla Moskova'dan ayrılmış ve bunları Karaköse'de Tümen Kumandanı Cavit Bey'e teslim etmiştir (Bıyıklıoğlu, 1959: 19). Karabekir'in verdiği göre ise 8 Eylül 1920 günü Erzurum'a ulaşan altınlar hastanedeki kantarda sayılarak teslim alınmıştır. 200 kg. kadar Doğu ordusu için alıkonularak, diğerleri Sefaret Kâtibi Opmal ile Ankara'ya gönderilmiştir (Karabekir, 1960: 882).

Moskova'daki görüşmeler hakkında bilgi vermek için Bekir Sami Bey tarafından Türkiye'ye gönderilen Yusuf Kemal Bey'in, 6 Ekim 1920 günü 1.000.000 altın ruble ile Ankara'ya geldiği belirtilmektedir (Bıyıklıoğlu, 1959: 20).

Karahan ayrıca İtalya'da 1 milyondan 3 milyon İtalyan lirasına kadar bir kredi açıldığını ve oradaki temsilcilere ibraz edilmek üzere şifreli bir bez verildiğini söylemiştir (Bıyıklıoğlu, 1959: 20).

Rusya ile ilişkilerin bir düzene sokulduğu 1920 yılında silah, cephane ve her türlü malzemenin taşınmasına da başlanmıştır. Yapılan anlaşmalara göre bu malzemeler Rusya'nın Tuapse ve Novrosiski limanlarından alınıp Trabzon'a getirilecek, buradan da Anadolu'ya dağıtımı yapılacaktır (Kılıç, 2016: 130). İlk silah ve cephane yardımı kafilesi 1920 yılı Eylül ayı sonlarında Trabzon'a varmış bir ay içinde 3387 tüfek, 3623 sandık cephane ve 3000 dolayında süngü ulaştırılmıştır² (Müderrişoğlu, 1990: 543).

Sovyet belgelerine göre 1920 yılında yapılan toplam yardım şöyledir:

1920 yazında 6.000 tüfek, 5.000.000 kadar tüfek mermisi ve 17.600 top mermisi. Ayrıca 1920 yılı Eylül ayında 200.6 kg külçe altın Erzurum'da teslim edilmiştir (Armaoğlu, 1964: 630).

Moskova Antlaşması 16 Mart 1921 tarihinde imzalanmış, aynı gün İngiliz-Sovyet ticaret antlaşması yapıldığından, Sovyetlerin teklifi üzerine 18 Mart günü ilan edilmiştir. Sovyet Rusya, İngiltere ile ilişkilerinin bozulmaması için silah ve cephane yardımlarına anlaşmada yer verilmesini istememiştir. Antlaşmanın resmi metni dışında, Sovyet Rusya, Türkiye'ye 10.000.000 altın ruble ile iki tümeni donatacak kadar silah ve cephane vermeyi kabul etmektedir (Müderrişoğlu, 1990: 542; Bıyıklıoğlu, 1959: 21).

Çiçerin'in 24 Mayıs 1921 tarihli notasındaki bilgilerden söz konusu 10.000.000 altın rublelik bu yardımın bir kısmının verildiği anlaşılmaktadır. Çiçerin şöyle diyordu: "...TBMM delegeleri Yusuf Kemal Beyle Rıza Nur Bey'in beraberlerinde götürdükleri 4.000.000 altını gerçekten de Türk hududundan geçirdiklerine dair Orjonikidze'den kesin talimat aldım..." (Aralov, 1967: 114). Nitekim Yusuf Kemal Bey'in, 29 Nisan 1921 tarihinde 4.000.000 altın ruble ile Sarıkamış'a geldiği ve Ankara'ya geçtiği bildirilmiştir (Karabekir, 1960: 953).

Bu arada İkinci İnönü Muharebesi'nin kazanılması üzerine 9 Nisan 1921 tarihinde Mdivani "RSFSC ve Sovyet Rusya emekçileri adına, zalim istilacının terk etmeden önce yakıp yıktığı bölgelerdeki halkın ihtiyaçlarını hafifletmek üzere 30.000 altın rublelik mütevazı armağanın kabul edilmesini istemektedir" (Yerasimos, 2000: 355).

Sovyet belgelerine göre; 1921 yılında Moskova Antlaşmasının resmi metni dışında yapılan 10.000.000 altın rublelik akçalı yardımın; Nisan 1921'de 4.000.000, Mayıs-Haziran 1921'de 1.400.000, Kasım 1921'de 1.100.000'u verilmiştir.

1921 Ocak- Şubat aylarında 1.000 atımlık top barutu, 4.000 el bombası ve 4.000 şarapnel mermisi ile bazı askeri malzemeler verilmiştir.

1921 yılı içinde yapılan diğer yardım şöyledir: 33.275 tüfek, 57.986.000 tüfek mermisi, 327 makineli tüfek, 54 top, 129.479 top mermisi, 1.500 kılıç, 20.000 gaz maskesi.

Ayrıca 3 Ekim 1921'de de Jivoy ve Jutkly adlı iki destroyer Trabzon'da Ankara Hükümeti'ne devredilmiştir (Armaoğlu, 1964: 630).

² Ancak tüfeklerin büyük kısmı Rusların Birinci Dünya Savaşında Almanlardan ele geçirdikleri tüfekler olduğundan, orduda bulunan tüfeklerin cephanesinin temini önemliydi. Fevzi Paşa, şimdilik İngiliz toplarına ihtiyaç olmadığını, Alman piyade mermisi gönderilmesini, gönderilecek İngiliz tüfek ve makineli tüfekleri için fazla miktarda cephane sağlanmasını bildirmişti.

1921 yılında Trabzon'a gelen fakat nerden geldiği belirtilmeyen kılıç, top, tüfek, kasatura, mermi, topçu cephanesi, bomba, makineli tüfek, tel makası, akaryakıt, tıbbi malzeme, maske, piyade kalkanı ve çeşitli savaş malzemelerinden söz edilmektedir. A. E. Yaman, bu bilgiye dayanarak Sovyet yardımlarının 1920 yılında olduğu gibi sadece Trabzon üzerinden yapılmadığını, ayrıca bazı malzemelerin yardım dışı yollarla sağlandığını belirtmektedir. Örneğin, motorlu deniz ve kara araçları ve özellikle uçaklar için benzin, makine yağı ve gaz sağlanması, başlangıçta kömürle değişim şeklindeki, daha sonra para karşılığında Sovyetler'den alınmaya başlanmıştır (Yaman, 1998: 145-146).

Maliye Vekili Hasan Bey'e göre Moskova Antlaşması imzalandıktan sonraki zaman da dâhil olmak üzere 17 Aralık 1921 tarihine kadar Sovyet Rusya'dan gelen altın miktarı 510.000 adet olup, ayrıca 204 kg. külçe altın alınmıştır. Yani kaynak belirsiz de olsa 400 kg. altından fazlası alınmış görülmektedir. Ayrıca 11 Nisan 1921 tarihinde Erzurum mebusu Mustafa Durak Bey konuşmasında; Bolşevikler'in Azerbaycan, Türkistan, Buhara ve Başkırdestan'da büyük ganimet toplayıp, tahmin edilebileceğinden de fazla memlekete para gönderip aleyhte kullandıklarına dikkat çekmektedir (Çalışkan, 2006: 42).

Fakat Sovyetlerle yardım konusunda 1919 yılından itibaren görüşmeler başlayıp, 1920 yılından itibaren yardımlar gelmeye başlasa da yeterince yapılmadığı veya sürekli olmadığı görülmüştür. Yardımın yetersizliği konusunda Türk tarafında girişimlerin devam ettirilmesi ihtiyacı duyulmuş, hükümeti temsilen resmi ve gayri resmi temsilciler dışında 1921 ve 1922 yıllarındaki bazı temaslarda bizzat Mustafa Kemal tarafından yardım konusu dile getirilmiştir.

22 Aralık 1921 tarihli telgraftan Frunze'nin Mustafa Kemal ile görüştüğü anlaşılmaktadır. Mustafa Kemal, Frunze'ye gerekli olan para yardımı ve silah yardımının sağlanmasının gerekliliğinden söz etmiştir. Frunze para ve silah durumlarının kötü olduğunu, fakat her durumda bu konular hakkında Moskova'yı bilgilendireceğini söylemiştir. 25 Aralık 1921 tarihinde İbrahim Abilov ve Frunze Yoldaşlar Mustafa Kemal ile bir görüşme gerçekleştirmişlerdir. Bu görüşmede Rusya'nın Türkiye'ye askeri teçhizatın yanı sıra, teknik ve ekonomik alanlarda yardım imkânları görüşülen konular arasındadır (Perinçek, 2005: 307-309; 311-320).

Bu durumda yardımın gecikmesinde politik hesaplar kadar Sovyetler'deki mali sıkıntının da etkili olduğu söylenebilir. Nitekim Ağustos 1921'de Çiçerin'in mali durumlarının uygun olmaması nedeniyle "...2-3 ay içerisinde Alman bankerlerinden Türkiye için bir istikraz akdine çalışacağız...silah ve cephane istemlerinize uzmanlarımızın incelemeleri sonucunda yanıt vereceğiz, piyade silahı yardımını yapabileceğimizi şimdiden söyleyebilirim..." demesi Sovyetler Birliği'nin içinde bulunduğu durumu göstermesi açısından önemlidir (Yaman, 1998: 145).

1922 yılı Mart ayında Zvonaryev, Aralov ve Abilov Mustafa Kemal'le görüşmek ve Türk birliklerinin denetimine katılmak üzere cepheye gitmişlerdir. Sovyet tarafı bu gezide yeni Türk ordusunu tanımış ve ihtiyaçlarını yakından öğrenmişlerdir. Ayrıca Mustafa Kemal'e Lenin'in gönderdiği 3.500.000 altın rubleyi de teslim edeceklerdir. Cephedeki görüşmelerin en önemli gündem maddelerinden birisi Türkiye'ye yapılacak yardımlar konusu olmuştur (Perinçek, 2005: 130-133).

1922 yılı Nisan ayında Lenin'e yazılan bir mektupta Moskova Antlaşmasının görüşmecilerinden biri olan Rıza Nur Bey'in Türkiye'ye yapılacak yardımlar konusunda özel girişimde bulunmakla görevlendirildiği belirtilmektedir. Emperyalist ve kapitalist devletler tarafından oynanan yeni oyunlar karşısında sağlam bir birlik teşkil edilmesi için Rusya'nın Türkiye'ye birçok kereler yardımda bulunduğu belirtilmekte, her ne olursa olsun bu yardımın devam edeceğine, üstelik eksiksiz yapılacağına kesinlikle inanıldığı bildirilmektedir. (BCA 930 2 0 0 2 15 3; Yerasimos, 2000: 452; Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, 2006: 456-457).

Sovyet belgelerine göre 10.000.000 altın rublelik yardımın kalan kısmı da 1922 Mayısında 3.500.000 olarak verilmiştir (Armaoğlu, 1964: 630). Böylece Sovyet belgelerine göre 1921 ve 1922

yıllarında gelen Rus altınlarının toplam tutarı 10.000.000 altın rubleyi bulmaktadır. Nitekim Ali Fuat Cebesoy'un 1958 yılında Sovyetler'in 10.000.000 altın rubleyi tamamen ödemiş olduklarını söylediği belirtilmiştir (Müderrişoğlu, 1990: 546).

Bunun yanında Osman Kocaoğlu tarafından Sovyetler'in Anadolu'ya ulaştırılmasını sağladığı 10.000.000 altın rublenin Ankara Hükümeti emrine verilmek üzere Buhara Cumhuriyeti'nden alınarak Rus hazinesine teslim edilen 100.000.000 altın rublenin bir kısmı olduğu iddia edilmektedir³ (Meram, 1969: 265; Saray, 1987: 85-87).

Sovyetler'in 1922 yılıyla ilgili olarak; nakit para veya altından çok çeşitli türlerde ve miktarlarda savaş araç gereci desteği sağladığını belirtmek gerekir⁴ (Yaman, 1998: 146-148). Sovyetler'den sağlanamayan savaş malzemesinin ise Almanya'dan alınması kararlaştırılmış, bu amaçla Sovyetler Birliği'nden alınıp Berlin'e gönderilen altın rublenin miktarı 1.760.000'e ulaşmıştır. Almanya'dan kaçak olarak alınan malzemelerin İngiliz takibi, Sovyetler'deki limanların donması ve İngilizler'den çekinilmesi gibi sebeplerle Anadolu'ya getirilemediği, başkalarına da satılmadığı söylenmektedir. Oysa Büyük Millet Meclisi gizli oturumlarında bu malzemenin Novrosiski'den Anadolu'ya gönderildiği ve ödenen paranın 1.600.000 olduğu belirtilmektedir (Yaman, 1998: 147).

Sovyet resmî belgelerine göre Kurtuluş Savaşı boyunca yapılan toplam silah ve cephane miktarları şöyledir: 39.275 adet tüfek, 327 adet makineli tüfek, 54 top, 62.986.000 adet tüfek mermisi, 147.079 adet top mermisi, 1000 atımlık top barutu, 4000 adet el bombası, 4000 şarapnel mermisi, 1500 kılıç ve 20.000 gaz maskesi (Armaoğlu, 1964: 630).

Türk resmi kayıtlarına göre ise Sovyet Rusya'nın 01/09/1920 - 01/06/1922 tarihleri arasında yapmış oldukları silah ve cephane yardımlarının toplam miktarı şöyledir: 37. 812 adet tüfek, 324 adet ağır ve hafif makineli tüfek, 44.587 sandık (tüfek mermisi) fişek, 66 adet top, 141.173 adet top mermisi, 11 adet kama (Özalp, 1971: 219).

Türk ve Sovyet resmî belgelerindeki miktarlar karşılaştırıldığında belirtilen miktarların birbirine yakın olduğu görülmektedir (Müderrişoğlu, 1990: 550). Sovyet yardımları ile ilgili iki kaynakta verilen bilgilerin birbirinden farklı olmasının yardım malzemelerinin kayıtlara değişik isimlerle geçmiş olmasından kaynaklandığı düşünülmektedir (Yaman,1998:138-139; Müderrişoğlu, 1990: 550). Sovyetler'in isteği üzerine Büyük Millet Meclisi üyeleri tarafından da yardımın yapılması konusunun ve yardımın miktarının gizli tutulduğu anlaşılmaktadır. Gizli tutulmasının nedenleri arasında gelen yardımlara işgalci devletlerin, Rumların ya da yerli işbirlikçilerin saldırıda bulunma olasılığıdır. Yardımların gizli tutulmasının da Türk ve Sovyet kayıtlarındaki farklılığın bir sebebi olabileceği görüşü mevcuttur (Yaman, 1998: 142).

Yaman'ın hesaplamalarına göre Kurtuluş Savaşı boyunca yapılan toplam para yardımının miktarı; Yusuf Kemal Bey'in 6 Ekim 1920'de beraberinde getirdiği 1.000.000 altın ruble ve 1922'ye kadar Türkiye adına Berlin'e gönderilip savaş malzemesi alımında kullanılan 1. 760.000 ya da 1.500.000 altın ruble buna eklendiğinde para yardımının toplamı 12.790.000 altın rubleye

³ Ancak hangi belgeye dayanarak bu bilginin verildiği konusuna açıklık getirilmemiştir.

⁴ Şubat 1922'de Sovyetler Birliği 12 bomba topu, 1.299 dağ topu mermisi, 175 mm.lik 9.028 şarapnel, 315 obüs tanesi, 7.578.000 Alman mermisi, 177 sandık piyade cephanesi vereceklerine dair söz vermişlerse de bunların küçük bir kısmı getirilebilmiştir. Mart ayında üç büyük çaplı top ve engelleme ağlarının, taşınmaya hazır olarak Novrosiski limanında bulunduğu Dışişleri Bakanlığına bildirilmiş, bunların Trabzon limanına taşınması gerçekleştirilmiştir. Nisan ayında da Batum ve Novrosiski limanlarından 8.382 sandık piyade cephanesi, 425 sandık Avusturya ve Belçika cephanesi, 2.800 sandık topçu cephanesi, 10 mayın ve 492 sahra topu mermisi İnebolu ve Samsun limanlarına ulaştırılmıştır. 1922 Ocak ayından Haziran ayı sonuna nereden geldiği belirtilmeyen ve Trabzon'a gelen malzemenin miktarı şöyle tespit edilmiştir: 3 adet 150/45 mm.'lik gemi topu, 2 adet 75 mm.'lik top, 2 adet 210 mm.lik obüs, 12 bomba topu, 4 Fransız dağ topu, 1286 ton topçu cephanesi, 3346 tüfek, 23 makineli tüfek, 62 makineli tüfek namlusu, 676 ton piyade mermisi, 295 ton (350 adet) mayın, 120.5 ton bomba, 17.5 ton barut, 4 ton fabrika aletleri, 18.5 ton askeri eşya, 4 nakliye arabası, 12 telsiz, 14.455 süngü, 78 ton çeşitli mühimmat. Temmuz 1922'de Trabzon'a çeşitli marka tüfekler yanında piyade mermisi, ksatura, benzin, ateşli sahra mermisi, barut, havan şarapneli, top tekerleği, Osmanlı dağ topu gereçleri, gaz, uçak parçaları gibi malzemeler gelmiş, Ağustos ayında 4.7 ton gaz ile 3.22 ton benzin gelmiştir.

ulaşmaktadır. 18 Eylül 1920'de Türkler adına İtalya'da açılan hesaptaki 1.000.000-3.000.000 İtalyan lirası kredi kullanılmışsa bu toplam daha da artmış olacaktır (Yaman, 1998: 149).

Ancak yardımların nereden sağlandığı, bazen yola çıkan yardımların Anadolu'ya ulaşip ulaşmadığı veya ne kadarının ulaştığının tam olarak tespit edilememesi, tespit edilen rakamlardaki tutarsızlıklar, gizli yollarla getirilerek gizli teslimat yapılması, paraların veya altınların nasıl kullanıldığı ile ilgili bilgi eksikliği gibi çok çeşitli sebeplerle tartışmasız toplam sayıyı söylemek oldukça güç görünmektedir.

2. Azerbaycan Yardımları

Erzurum Kongresi günlerinde verilen karar üzerine biri Moskova'ya biri Bakü'ye olmak üzere gönderilen temsilcilerden 2 Eylül 1919'da Erzurum'a dönen Dr. Ömer Lütfi Bey, Kazım Karabekir Paşa'ya "Kafkasya'ya Bolşevik kıtalarının henüz girmemekle beraber, gizli olarak Bolşevik cereyanları ve teşkilatı olduğunu bildirmiştir. Bakü'de Azerbaycan Müsavat hükümeti İngilizler'in elindedir ve Türkiye'deki harekete karşı lakayttır. Nakdi yardıma yanaşmamaktadır. Bolşevikliğin yakında mahvolacağına inanmaktadırlar. Gürcü Menşevik Hükümeti de İngilizler'in elindedir..." (Karabekir, 1960: 167).

Bakü'de Azerbaycan Hükümeti yetkilileri ile görüşen Dr. Fuat Sabit ise sonucu şöyle bildirmiştir: "Azerbaycan Hükümeti istikraza muvafakat ediyor. Temsilcisi gelecektir. Hükümet buhranı şimdiye kadar ertelenmesine sebep olmuştur. Azerbaycan Hükümeti Sulh Konferansında İngilizler'den ümitli olduğu için tedbirli hareket etmektedir. Açıktan açığa yardım etmek fikrinde değildir. Reisi Vükela Nasip Bey, Rauf Bey'in Bakü'ye gelmesinin uygun olacağını söylemiştir. Silah ve cephanenin ne miktarda verileceğini ve hangi vasıtalarla gönderileceğini sormaktadır"⁵ (Karabekir, 1960: 359).

Nitekim Swietochowski'nin verdiği bilgiye göre Yusufbekov'un ikinci kabinesi bir iyi niyet gösterisi olarak Aralık 1919'da Mustafa Kemal'e yardım konusuna olumlu cevap vermiştir (Swietochowski, 2004: 164). İngiliz İstihbarat Servisi de Azerbaycan'ın Anadolu'daki harekete yardım etmek niyetinde olduğu kanaatindedir. İngiliz İstihbarat Servisi Azerbaycan'ın İstanbul'daki özel diplomatik temsilcisi Yusuf Vezirov'un Mustafa Kemal'in temsilcileriyle görüştüğünü düşünmektedir. Bu görüşmeler sırasında Vezirov'un milliyetçilerden birine "ırk ve din bakımından kardeş olan Türklerle Azerbaycanlıların birbirlerini desteklemeleri gerektiğini; Türkiye ile Azerbaycan arasında yapılacak bir sözleşmenin aralarındaki kardeşliğin ilk sağlam belirtisi olacağını öne sürdüğü" söylenmiştir (Sonyel, 2014: 184).

Fakat Azerbaycan'daki siyasal ortam öylesine karmaşıktır ki, Azerbaycan; işgal altındaki Osmanlı Devleti Sultanı VI. Mehmed ile Mayıs 1919'da Samsun'a çıkan Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğindeki hareket arasında kalmıştır. Bakü'nün İstanbul'daki Sultan rejimi ile resmi ilişkileri devam ederken coğrafi gerçekler Azerbaycan'ı, Doğu ve Orta Anadolu'dan çıkmış kendilerini Osmanlı'dan çok Türk olarak tanımlayan direnişçilerle zor ve karmaşık bir ilişkiye götürmektedir. Ayrıca Türkiye'deki antiemperyalist güç bloku içinde de Mustafa Kemal'in önderliğindeki ulusçular ve eski İttihat ve Terakki rejimine sadık olanlar arasında ayrılıklar vardır. Güçlerini tekrar elde etme düşüncesinde olan Genç Türkler, Mustafa Kemal'in rakibi durumundadırlar. Mustafa Kemal kendi hareketi içinde onların kontrol elde etmelerini engellemiştir. Onun direktmesiyle Eylül 1919'da Sivas'ta gerçekleşen Kongre'ye katılanlar, İttihat Terakki ve politikalarından vazgeçtiklerine dair yemin etmişlerdir. İki grup arasındaki bölünme Anadolu'da gün yüzüne çıkmazken, Transkafkasya'da daha gözle görülür bir haldedir (Swietochowski, 2004: 160-161).

⁵ Hüseyin Baykara Kazım Karabekir'in "İstiklal Harbimiz" adlı eserinde yer alan bilgileri dayanak göstererek "Dr. Fuat Sabit'in bu yardımı sabote ettiği" şeklinde bir yorum yapmıştır. Ancak Baykara yine söz konusu eserdeki bilgilere dayanarak bu iddianın Mustafa Kemal tarafından araştırılmasının istendiğini ve araştırma sonucunda böyle bir durumun ispatlanmadığını belirtmektedir. Hüseyin Baykara, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi*, İstanbul, 1975, s. 301.

Türk milliyetçileri Azerbaycan'dan mali ve askeri yardım konusunda destek beklerken, Bolşeviklerle iş birliğinin kolaylaştırılmasını da istemektedirler. Gürcistan'la Ermenistan, kuzey-doğu yolunu tıkayarak İtilaf devletleriyle iş birliği yaptıklarından Azerbaycan'ın yardımı gereklidir (Sonyel, 2014: 183). Fakat Azerbaycan yönetimi Türklerle olan ilişkilerinde çekingendir. Barış Konferansında İngiltere'nin desteğini sağlayacağını düşünmekte, Türkiye'ye açıktan yardımda bulunarak bir tehlikeye uğramak istememektedir. Bu arada Enver Paşa'nın yakınlarından Nuri Paşa (Nuri Paşa Batum'da İngilizler tarafından tutuklu iken 1919 Haziranında kaçmayı başarmıştı.) Bakü'ye giderek Eylül 1919'da orada kendi himayesinde Türkiye ile Rusya arasında aracılık yapan yarı resmi nitelikte bir örgüt kurmuştur. Türkiye Halkının Temsilciliğinin görevi; Milli Mücadele için Bakü yönetiminden mali yardım da dâhil olmak üzere destek sağlamaktır. Örgüt, Azerbaycan yönetimindeki bazı önemli makamlara Türkiyeli İttihatçıları gizlice yerleştirmeye başlamış, böylece iktidarı ele geçirmeye çalışmıştır. Bu örgütün giderlerini Müsavat Hükümeti karşılamaktadır. Oysa ileride bu hükümetin düşürülmesinde önemli bir rol oynayacaktır. Türk milliyetçileri, bu örgütün üyeleri aracılığıyla Azerbaycan ile resmi olmayan ilişkiler kurmuşlardır (Sonyel, 2014: 183-184; Swietochowski, 2004: 161).

O günlerde Azerbaycan'da iktidar, Müsavat partisinde görülüyorsa da aslında bu partinin Meclis'te mutlak çoğunluğu olmadığından, ülke koalisyonla idare edilmekte ve hükümet sık sık zor durumlar yaşamaktadır. Meclis'teki en fazla üyeli Müsavat ortada bir partidir. Azerbaycan'ın milli menfaatlerini Türkiye'nin menfaatleri ile uyumlu görmeyip, daha çok İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri'nden destek alarak, Gürcistan'la bir konfederasyon kurmak ve bolşevikleşmeyi önlemek için çalışmaktadır. Türkiye'ye her bakımdan destek olan ve Milli Mücadeleyi kuvvetle savunan parti sol sosyalistler yani Bolşeviklerdir. Diğer 3 parti; Ahrar Fırkası, İttihad Fırkası (İslamcı Sağ) ve Sosyalistler (Menşevik) Türkiye konusunda bu iki parti arasında yer almaktadır. Birinci Dünya Savaşı'nın son yılında Kafkasya'da kurulan devletlerin bağımsızlıklarını koruyabilmeleri için, onları Bolşevikler'e karşı destekleyen Türkiye, bu defa, onların Bolşevikler'le iş birliği yapmaları yönünde bir tutum sergilemektedir. Azerbaycan'ın böyle bir tutum içindeki Türkiye'ye yardım etmeyişi, sadece Türkiye'yi ölmüş saydığı şeklinde izah etmenin doğru olmayacağı düşünülmektedir. Gürün; Azerbaycan'ın Türkiye'den gelen taleplere cevap veremeyişinin daha çok Azerbaycan'ın geçirdiği hükümet buhranından kaynaklandığını düşünmektedir (Gürün, 1991: 20-21). Kısaca bu buhranlı ortamda Milli Mücadele hareketine yardım konusu Azerbaycan Kabinesinde ayrılık yaratmış, sonunda İngilizleri gücendirme korkusu, belirsiz ve ikili bir ifadenin kullanılması sonucunu doğurmuştur. Yardım konusunda Türkler'in Bakülü Himmetçilerin yardımıyla Bolşevik yeraltı faaliyetleriyle kurduğu bağlantı daha ümit vericidir (Swietochowski, 2004: 161).

Azerbaycan'ın yardımı reddetmeyen ama belirsiz tutumu bir süre devam etse de 1920 yılından itibaren birtakım girişimler başladığı görülmektedir. İlk olarak 23 Mart 1920 tarihinde Behbur Han Civanşir Mirza Esedullah Bey, Bakü İslam Cemiyeti Hayriyesi ve Azerbaycan Maliye Nazırı Abdülvasi Bey'in girişimleriyle bir müsamere düzenlenmiştir. Müsamerede toplanan 3.000 İngiliz lirası (paundu) Bakü İstikraz Bankasına yatırılmıştır. İstanbul'un İtilaf Devletleri tarafından işgal edilmesi, Azerbaycan'ın Bolşevikler tarafından işgal edilmesi gibi sebeplerle bu paranın Ankara'ya ulaşması gecikmiş, para önce İstanbul'a gönderilmiş, sonra bir İtalyan Bankası aracılığıyla Tiflis'e gönderilerek, Pervez Bey aracılığıyla 1.000 İngiliz lirasının Gürcistan'da alındığı belirtilmiştir. Sonuç olarak Ankara Hükümeti'ne 19.000 Osmanlı lirası ve 1.000.000 Fransız frangının ulaştırıldığı anlaşılmıştır. Ayrıca 8 kıt'a petrol poliçesinden söz edilmektedir. 25 Kasım 1923 tarihli belgelerde paranın akibetinin araştırılmasının istendiği göz önünde bulundurulursa söz konusu para bir süre teslim edilememiştir. (BCA, 030 10 00 00 198 355 10 3; BOA, HR. İM. D.89. G.65; Ermetin, 2003: 301-302; Keykurun (Şeyh Zamanlı), 1964: 116-117; Mehmetzade, 1991: 120)

Keskin'in ifadesine göre de Azerbaycan Milli Cumhuriyeti tarafından gönderilen paranın miktarı hakkında belgelerde farklı bilgiler vardır. Yine de bu paranın 1.000.000 Türk lirasından az olmadığına kesin gözüyle bakılmaktadır. Ancak, Keskin'e göre gönderilen paranın tümünün Ankara'ya intikal edip etmediği belgelerden anlaşılamamaktadır. Grubun Azerbaycan Sefareti 'ne

müracaat ederek bilgi sorması üzerine burada verilen bilgide 12 çekten 8'inin ve ayrıca 19.000 Türk lirasının Ankara'ya intikal ettiği Hariciye Vekili'nin verdiği bilgiye göre beyan edilmektedir (Keskin, 1988: 22).

Azerbaycan'ın Bolşevikler tarafından ele geçirilmesinden sonra da Azerbaycan'dan yardım sağlama konusunda girişimlerin devam ettiği anlaşılmaktadır. 3 Mayıs 1920 tarihinde Mustafa Kemal tarafından Kazım Karabekir'e gönderilen şifreli telgrafta Azerbaycan hükümetinden borç alınması yollarının araştırılması istenmektedir (Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri, 2006: 330).

Büyük Millet Meclisi'nin 25/9/1920 tarihli gizli oturumunda Azerbaycan'dan gelen 80.000 liranın ne olduğu ile ilgili soru sorulduğuna bakılırsa 1920 yılında bir miktar paranın geldiği düşünülebilir (Yaman, 1998: 151). 1920 yılı için son olarak; Kazım Karabekir Paşa tarafından 1 Aralık 1920'de TBMM'ye gönderilen telgrafta; Rusya ve Azerbaycan Sovyet Cumhuriyetlerinin Erzurum'daki askeri okullara yardım yaptığı bildirilmiştir. 14 Aralık 1920 tarihli TBMM oturumunda okunan Kazım Karabekir Paşa'nın telgrafında Rusya namına Erzurum'daki askeri mektepler ve sanayi gürbüzleri müessesesi için 50.000 altın ruble ve Azerbaycan namına 500 adet yüzlük Osmanlı altını bağışlandığı bildirilmektedir (Aslan, 2004: 105).

1921 yılında yardımların kısmen arttığı görülmektedir. Adıgüzel'in verdiği bilgiye göre "Mustafa Kemal Paşa, 1921 yılında Azerbaycan Başkanı Nerimanov'a bir mektup göndererek borç para talebinde bulunmuştur. Mektup 17 Mart 1921 tarihinde TBMM Bakü Büyükelçisi olan Memduh Şevket Bey tarafından Nerimanov'a ulaştırılmıştır. Nerimanov, Azerbaycan Hükümeti içindeki bazı bakanların karşı çıkmalarına rağmen, Mustafa Kemal Paşa'nın isteğine olumlu cevap vermiştir" (Adıgüzel, 2004: 117; Hasanov, 2005: 127).

Bagirov, Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Hükümeti'nin, TBMM'nin Azerbaycan'daki diplomatik temsilcisinin 17 Mart 1921 tarihli bu başvurusuna karşılık olarak Türkiye'ye verilmek üzere 1.000.000 rublelik altın gönderdiğini söylemiştir (Bagirov, 2000: 61). Betül Aslan da Bagirov gibi "Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti, Memduh Şevket Bey'in başvurusu üzerine 1.000.000 altın ruble yardım yapmayı kararlaştırmış ve bu para Bakü'deki TBMM Hükümeti temsilciliğine teslim edilmiştir" demektedir (Aslan, 2004: 105).

Burada Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Hükümeti tarafından TBMM Hükümeti'ne Nerimanov tarafından imzalanmış, 23 Mart 1921 tarihli bir telgraftan söz etmek yerinde olacaktır. Çünkü telgrafın içeriği süreçle ilgili durumu açıkça ortaya koymaktadır. Telgrafın içeriği özetle şöyledir: "Azerbaycan Sovyet Hükümeti her zaman Türk halkına yardım elini uzatmak istemiştir. Ancak bu isteğin gerçekleşmesine İtilaf işbirlikçisi Gürcistan Menşevik Hükümeti engel olmuştur. Ama bugün Gürcistan'ın üzerinde de işçi-köylü iktidarının kıvılcık bayrağı dalgalanmaktadır. Dolayısıyla Azerbaycan Hükümeti Türk halkına sempatisini fiilen göstermek imkânına sahiptir ve elinden geldiği kadar yardım etmek istemektedir. Sovyet Gürcistan'ın yardımı ile Bakü'den Kars'a 30 sarnıç (tank/vagon/sistern) ham petrol ve 2 sarnıç (tank/vagon/sistern) benzin getiren bir katar yola çıkıyor, bu katar Tiflis'te ayrıca 8 sarnıç (tank/vagon/sistern) gazyağı da eklenecektir. Sovyet Azerbaycan'ın Türk halkına yaptığı bu yardım iki kardeş ulusun sıkı bağlık ve iş birliği için yepyeni bir dönemi açmış olacaktır." (Yerasimos, 2000: 343.)

62 vagon petrolü Türkiye'ye gönderen Azerbaycan Sovyet Hükümetinden Dışişleri Komiseri Hüseyinov, Mayıs 1921'de Kazım Karabekir Paşa'ya çektiği telgrafta; yetimhaneler için her ay düzenli olarak 3 tank gazyağı gönderilmesi hakkında Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti İnkılap Komitesi'nin karar aldığını bildirmiştir (Aslan, 2004: 104; Bagirov, 2000: 61; Ermetin, 2003: 305).

Bunun yanında 1921 yılında Erzurum ve çevresindeki petrolün çıkarılması konusunda Azerbaycanlı ve Türkiyeli yetkililer arasında birtakım görüşmeler yapılmış, Azerbaycan tarafından Türk Hükümetine petrolün çıkarılması için gerekli teknik donanım hediye edilmiştir (Aslan, 2004: 102-103).

1922 yılında da birtakım malzeme yardımlarının yapıldığı görülmektedir. Nitekim 1922 Mart ve Nisan aylarında Mustafa Kemal cephedeyken Sovyet elçisi Aralov ve Azerbaycan elçisi Abilov'un cephedeki temasları sonrası Sovyet Cumhuriyetleri, Türkiye'ye yardım etmeye başlamışlardır. Mustafa Kemal Paşa cepheden yazdığı teşekkür mektubunda: "...Para yardımı, tüfek, mermi ve toplar için hükümetinize ve Lenin'e pekçok teşekkür ederim..." demiştir. Bu yardımlardan kim tarafından ve ne miktarda yapıldığı söylenmemiştir (Ermetin, 2003: 304-305).

Azerbaycan'daki Türkiye temsilcisi Memduh Şevket Bey'in talebini ele alan Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesi (AKPMK) Teşkilat Bürosu, 3.000 pud (1 pud=16,38 kg.) benzin gönderilmesi kararını vermiştir. Yine AKPMK Başkanlık Kurulu'nun 6 Mayıs 1922 tarihli toplantısında; Türkiye'ye petrol gönderilmesi kararı alınmış ve Tiflis'le temasa geçerek talep edilen 15 vagonun hemen gönderilmesinin sağlanması kararlaştırılmıştır. Kars Konsolosu Hacıbeyli, Hüseyinov'a gönderdiği 22 Ekim 1922 tarihli raporda; Kazım Karabekir Paşa'ya Azerbaycan'dan 9 tank petrol gönderildiğini belirtmektedir (Aslan, 2004: 104). Yalnızca 1922 yılında "Azneftesindikat" isimli ithalat-ihracat şirketi Batum limanı yoluyla savaştan Türk halkı için 9294 ton gazyağı ve 340 ton benzin göndermiştir⁶ (Bagirov, 2000. 74; Hasanov, 2005: 127).

Hasanov tarafından 1922 yılının 17 Eylül'ünde Bakü'de "Qırmızı aypara" etkinliği gerçekleştirilerek elde edilen bütün gelirin Türkiye'ye gönderildiği söylenmekte ama miktarı ve cinsi belirtilmemektedir (Hasanov, 2005: 123).

Azerbaycan 1920 yılından itibaren yardım girişimlerine başlamıştır. Ancak ilk yardımın Anadolu'ya ulaşması için 1921 yılını beklemek gerekmiştir. Yapılan yardımların altın ve para yardımından ziyade petrol ve petrol ürünleri şeklinde ve Rusya'dan gelen yardımların Anadolu'ya aktarılması şeklinde olduğu söylenebilir.

Sonuç

Anadolu'da Mondros Mütarekesi sonrası Mustafa Kemal'in Mayıs 1919'da Samsun'a çıkmasıyla bir Kurtuluş Savaşı başlamıştır. Ülke uzun yıllardır savaş içinde olduğundan bu savaşı başlatan kadronun savaşın finansmanı konusunda dış desteğe ihtiyacı vardır. Bu maddi yardımın alınabileceği ülkelerden biri Azerbaycan idi. Henüz yeni bir Cumhuriyet olan Azerbaycan'ın diplomatik alanda tanınma ve İngilizleri gücendirmeme gibi birtakım kaygıları olmakla beraber Türkiye'ye yardım yapmak konusunda birtakım girişimlerde bulunduğu anlaşılmaktadır. Ancak bu girişimler muhtemelen gizli ve temkinli hareket ediliyor olması nedeniyle kısa sürede gerçekleştirilememiş, yardımların miktarı da Kurtuluş Savaşı'nın ihtiyaçlarını karşılayabilecek düzeyde görülmemiştir. Sovyet Rusya ise; başlangıçta yardım konusunu Türkiye'de Bolşevik rejimin kurulması karşılığında değerlendirdiyse de bir süre sonra bu konudaki beklentilerini aza indirgemiş, yardım meselesine artık ortak çıkarlar açısından yaklaşmaya başlamıştır. Bu arada 1920 Nisan ayında Ankara'da yeni bir hükümet kurulmuş, Azerbaycan'da ise Bolşevik bir hükümet işbaşına geçmiştir. Her iki ülke ile karşılıklı olarak bireysel veya heyetler halinde yapılan görüşmeler sonunda 1920 yılından itibaren yardımlar Anadolu'ya gelmeye başlamıştır.

Sovyet yardımları ile Azerbaycan yardımlarının miktarları konusunda birtakım belirsizlikler ve çelişkiler söz konusudur. Tam bir netlik halinde tespit edilmiş olsa dahi her iki ülkenin yardımlarının bugünkü mali karşılıklarını hesaplamak ayrı bir çalışmayı gerektirmektedir. Yine de Sovyet askeri ve mali yardımlarının miktarının Azerbaycan yardımlarının çok üzerinde olduğu söylenebilir. Özellikle Sovyet yardımları gizli yapıldığı için yardımların miktarlarındaki belirsizlikler ve tutarsızlıklar hesaplamakta güçlük yaratmaktadır. Yardımlarla ilgili veriler bazen sadece anlarda yer almakta olup, yardımlar bazen miktar üzerinden bazen değer üzerinden ifade edilmiştir.

Kurtuluş Savaşı boyunca Azerbaycan ve Rusya'nın Türkiye'ye maddi yardımları konusundaki davranışları değerlendirilirken öncelikle göz önünde bulundurulması gereken husus; bağımsız

⁶ Adıgüzel bu yardımı 9.000 tondan fazla kerosin ve 350 ton benzin olarak ifade etmiştir. Adıgüzel, a.g.e., s. 117.

devletler olarak her iki ülkenin de kendi çıkarlarını göz önünde bulundurarak hareket etmesinin olağanlığıdır. Bunun yanında her iki ülkenin Türkiye'ye maddi yardımları sadece bu miktarlar üzerinden değil, her iki ülkenin savaş sonrası ekonomik güçlükler, hatta kıtlıklar yaşadığı göz önünde bulundurularak değerlendirilmelidir. Ekonomik güçlük; yardımların miktarını azaltıp, süresini uzattığı gibi, başka devletlerden alınarak yapılan bazı yardımlar tartışmalı söylemlere sebep olmuştur. Ayrıca yardımı yapan ya da aracı olan ülkeler tarafından politika aracı yapılmak istenmiştir. Zamanlama olarak her iki ülkenin yardımlarının da hemen hemen aynı zamanda gelmeye başladığı görülmektedir. Bu durumun meydana gelmesinde Azerbaycan'ın emperyalizme karşı olan devletler grubuna dâhil edilmesi önemli bir gelişmedir. Bunun yanında 1920 yılından itibaren Anadolu'daki hareketin sağladığı başarılar ve Rusya ile imzalanan Moskova Antlaşması sürecin önemli dinamiklerdir.

Bu konuda Azerbaycan'dan yardım yapılmadığı, yapılan yardımın miktarının az olduğu, ya da Rusya tarafından yapılan yardımların aslında Azerbaycan yardımları olduğu gibi iddialar mesnetsiz kalmaktadır. Azerbaycan gerek kendi imkânları ile gerek Sovyetler'den gelecek yardımların aktarılması konusunda Anadolu ile iş birliği halindedir. Başlangıçta yapılacak yardımların miktarı ve zamanı konusunda Azerbaycan'ın temkinli hareket etmesi gerektiği devletlerin ulusal çıkarları bağlamında düşünülmelidir. Türkiye'nin her iki ülke ile görüşmeler yapması da aynı bağlamda ele alınmalıdır.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri:

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı. *BOA, HR. İM. D.89. G.65.*

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı. *BCA, 030 10 00 00 198 355 10 3.*

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı. *BCA 930 2 0 0 2 15 3.*

Kitap ve Makaleler:

Adıgüzel, H. (2004). *Atatürk, Nerimanov ve Kurtuluş Savaşımız*. İstanbul: İleri Yayınları.

Aralov, S.İ. (1967). *Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Hatıraları*. (H. Ali Ediz, çev.) İstanbul: Burçak Yayınevi.

Armaoğlu, F. (1964). *Siyasi Tarih 1789-1960*. Ankara: Sevinç Matbaası.

Aslan, B. (2004). *Türkiye Azerbaycan İlişkileri ve İbrahim Ebilov (1920-1923)*. İstanbul: Kaynak Yayınları.

Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri. 2006. Ankara: ATAM Yayınları.

Bagirov, Y.A. (2000). *Kurtuluş Savaşı Yıllarında Azerbaycan- Türkiye İlişkileri II*. (A. Hasanoğlu, çev.) İstanbul: Yeni Gün Haber Ajansı.

Baykara, H. (1975). *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi*, İstanbul.

Bıyıklıoğlu, Tevfik. (1959). *Atatürk Anadolu'da (1919-1921)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Cebesoy, A.F. (2017). *Moskova Hatıraları*, İstanbul: Temel Yayınları.

Çalışkan, Ü. (2006). Türk Kurtuluş Savaşında Sovyet Rusya'nın Mali ve Askeri Yardımları. *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, 3 (9), 35-54.

Ermetin, K. (2003). *Anadolu'da ve Azerbaycan'da Türklere Uygulanan Bitmeyen Soykırım*, İstanbul: Töre Yayın Grubu.

Gönlübol M. & Sar C. (1996). *Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1995)*. Ankara: Siyasal Kitabevi.

- Gönlübol M. & Sar C. (1997). *Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası*, Ankara: ATAM Yayınları.
- Gürün, K. (1991). *Türk Sovyet İlişkileri (1920-1953)*. Ankara: TTK.
- Hasanov, H. (2005). *Neriman Nerimanov'un Milli Devletçilik Bakışları ve Faaliyeti*. Bakı: Elm.
- İleri, R. N. (1999). *Atatürk ve Komünizm*, İstanbul: Scala Yayıncılık.
- Karabekir, K. (1960). *İstiklal Harbimiz*, İstanbul: Türkiye Yayınevi.
- Keykurun (Şeyh Zamanlı), N. (1964). *Azerbaycan İstiklal Mücadelesinin Hatıraları*, İstanbul: Ekspres Matbaası.
- Kılıç, S. (2016). İstiklal Harbinde Sovyetler Birliği'nden Gelen Yardımlar. *DTCF Dergisi*, 56 (1), 124-143.
- Mehmetzade, M. B. (1991). *Milli Azerbaycan Hareketi*, Ankara: Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları.
- Meram, A. K. (1969). *Türk-Rus İlişkileri Tarihi*, İstanbul: Kitap Yayınları.
- Mustafa, K. (1988). Millî Mücadelede Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kuvay-i Milliye İçin Nakdi Yardım Göndermesi. *Türk Yurdu* 9 (22), 20-22.
- Müdersioğlu, A. (1990). *Kurtuluş Savaşı'nın Mali Kaynakları*, Ankara: ATAM Yayınları.
- Oran, B. (Edt.). (2008). *Türk Dış Politikası*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Osmanlı Belgelerinde Azerbaycan*. (2015). İstanbul: TDBB Yayınları.
- Özalp, K. (1971). *Millî Mücadele 1919- 1922, C.I*. TTK Yayınları.
- Öztürk B. (2018). I. Meclis'teki Millî Kültür Felsefesi, *Uluslararası Medeniyet Çalışmaları Dergisi*, 3 (1), 389-407.
- Perinçek, M. (2005). *Atatürk'ün Sovyetlerle Görüşmeleri*, İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Sander, O. (1997). *Siyasi Tarih İlkçağlardan 1918'e*, Ankara: İmge Kitabevi.
- Saray, M. (1987). *Atatürk'ün Sovyet Politikası*, İstanbul: Acar Yayınları.
- Tadeusz S. (1985). *Russian Azerbaijan 1905-1920 The Shaping Of National Identity in a Muslim Community*, Cambridge: University Press, (First Paperback Edition 2004).
- Tansu, S. N. (2016). *İki Devrin Perde Arkası*. İstanbul: Parola Yayınları.
- Yaman, A. E. (1998). *Kurtuluş Savaşında Anadolu Ekonomisi*, Ankara: Betik Yayıncılık.
- Yerasimos, S. (2000). *Kurtuluş Savaşında Türk Sovyet İlişkileri*. İstanbul.
- Sonyel, R. S. (2014). *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika I*. Ankara: TTK Yayınları.

EXTENDED SUMMARY

Before the end of the First World War, the Bolshevik Revolution took place in Russia in 1917, and Russia withdrew from the war by signing the Brest-Litovsk Peace Treaty in March 1918. Azerbaijan in the Caucasus declared its independence in May 1918. The war ended in 1918 opposition to the Ottoman Empire and the Armistice of Moudros was signed between the Entente Powers and the Ottoman Empire. As the Ottoman withdrew their forces from Azerbaijan according to the provisions of the armistice, Azerbaijan became open to the influence of the British and the Russians.

While these developments were taking place in the Caucasus, a War of Independence started in Anatolia in 1919 after the occupations that started after the Armistice.

As the country weakened economically after many years of wars, the use of available funds was not suitable because there was no cooperation with the Ottoman Government. For this reason, the cadre that started the national struggle had no choice but to receive external support for the financing of the war. One of the countries which this financial aid could be obtained was Azerbaijan. Although Azerbaijan, which has just established a new state, has some concerns such as being recognized in the diplomatic field and not offending the British, their intentions to help Turkey stood out and they made some attempts. However, these attempts could not be realized in a short time, probably since they were acting secretly and cautiously, and the amount of aid was not seen to be at a level that could meet the needs of the War of Independence. Although Soviet Russia initially wanted to provide aid in return for the establishment of the Bolshevik regime in Turkey, after a while he began to approach the aid issue in terms of common interests in the international arena, by reducing his expectations on this issue.

Meanwhile, in April 1920, a new government was established in Ankara, and a Bolshevik government came to power in Azerbaijan. As a result of the mutual negotiations with both countries individually or in delegations, aid began to come to Anatolia from 1920 and continued to increase from 1921. These aids continued until 1922, sometimes as gold or money, and sometimes as weapons, ammunition or petroleum products which were as important money in wartime conditions. A Bolshevik government came to power in Azerbaijan in April 1920, the Moscow Treaty signed in 1921 and the success of the Turkish army, especially the Sakarya Victory, are the main developments affecting the supports.

In the process in question, it is possible to encounter some discourses about the amount of Soviet's and Azerbaijan's financial support. Regarding the subject; There are claims that there is no aid from Azerbaijan, that the amount of aid is low, or that the aid made by Russia is Azerbaijani aid. In addition, it is claimed that some concessions were made by the government in Anatolia in return for Soviet aid. Uncertain or contradictions about the amount of aid may be the reason for such statements. The fact that the amount of aid is not interpreted by considering the domestic and foreign political environments and economic conditions of the countries is also a factor. For this reason, the conditions of the countries that request and provide assistance considered.

In the study, which was carried out considering the primary and secondary sources, the chronological and simultaneous developments were evaluated from an objective point of view and tried to conclude. The quantitative data obtained have been inferred by considering the interests of the countries in the domestic and foreign political environment. However, it was not possible to determine all the data especially since the Soviet aid was made secretly and uncertainties and inconsistencies in the amount of aid created difficulties in calculating. Another difficulty is that the records of the aid-related data are not meticulously kept and that the aid-related data is sometimes only included in the memories. Aid made in terms of goods such as war material or oil instead of gold or money is another factor that creates difficulties in the calculation. Even if it has been determined with full clarity, calculating the current financial equivalents of the aids of both countries requires a separate study. However, in any case, it can be said that the amount of Soviet military and financial aid is much higher than that of Azerbaijan.

While evaluating the behaviour of Azerbaijan and Russia regarding financial aid to Turkey during the War of Independence, the first thing to consider is; as independent states, it is normal for both countries to act by considering their interests. In addition, the financial aids of both countries to Turkey should be evaluated not only in terms of these amounts but also considering the post-war economic difficulties and even famines of both countries. Economic hardship; while reducing the amount of aid and extending its duration, some aids received from other states have led to controversial discourses. Besides, it has been desired to be made a political tool by the countries that provide aid or intermediary. In terms of timing, it is seen that the aids of both countries started to arrive at almost the same time. The inclusion of Azerbaijan in the group of states against imperialism is an important development in this situation.

The successes of the movement in Anatolia since 1920 and the Moscow Treaty signed with Russia are important dynamics of the process. Regarding the Azerbaijani aid, claims that there is no aid from Azerbaijan, that the amount of aid is low, or that the aid made by Russia is Azerbaijani aid remains groundless. Azerbaijan is in cooperation with Anatolia both with its means and for the transfer of aid from the Soviets. It should be considered in the context of the national interests of the states that Azerbaijan should act cautiously about the amount and time of the aid to be given at the beginning. Beyond that, it is a necessity to assess by taking into account the financial strength of Azerbaijan.